

PROSTOR

17 [2009] 1 [37]

ZNANSTVENI ČASOPIS ZA ARHITEKTURU I URBANIZAM
A SCHOLARLY JOURNAL OF ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

POSEBNI OTISAK / SEPARAT | OFFPRINT

ZNANSTVENI PRILOZI | SCIENTIFIC PAPERS

64-77

DRAGAN DAMJANOVIĆ

DJELOVANJE ARHITEKTA FRANJE KLEINA
U VARAŽDINSKO-ĐURĐEVAČKOJ PUKOVNIJI
(1851.-1859.)

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK
UDK 72.035:721(497.5 VARAŽDIN/ĐURĐEVAC) KLEIN. F."18"

FRANJO KLEIN'S ARCHITECTURAL ACTIVITIES
WITHIN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC
REGIMENT (1851-1859)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
UDC 72.035:721(497.5 VARAŽDIN/ĐURĐEVAC) KLEIN. F."18"

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU, ARHITEKTONSKI FAKULTET
UNIVERSITY OF ZAGREB, FACULTY OF ARCHITECTURE

ISSN 1330-0652
CODEN PORREV
UDK | UDC 71/72
17 [2009] 1 [37]
1-210
1-6 [2009]

SL. 1. F. KLEIN: GLAVNO PROČELJE MOLVARSKÉ CRKVE,
DANAŠNJE STANJE
FIG. 1 F. KLEIN: MAIN FACADE OF THE MOLVAR CHURCH,
PRESENT STATE

DRAGAN DAMJANOVIĆ

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

UDK 72.035:721(497.5 VARAŽDIN/ĐURĐEVAC) KLEIN. F."18"

TEHNIČKE ZNANOSTI / ARHITEKTURA I URBANIZAM

2.01.04 – POVIJEST I TEORIJA ARHITEKTURE
I ZAŠTITA GRADITELJSKOG NASLIJEĐA

HUMANISTIČKE ZNANOSTI / ZNANOST O UMJETNOSTI

6.05.01 – POVIJEST UMJETNOSTI

ČLANAK PRIMLJEN / PRIHVAĆEN: 17. 3. 2009. / 8. 6. 2009.

UNIVERSITY OF ZAGREB
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ART HISTORY
HR – 10000 ZAGREB, I. LUČICA 3

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

UDC 72.035:721(497.5 VARAŽDIN/ĐURĐEVAC) KLEIN. F."18"

TECHNICAL SCIENCES / ARCHITECTURE AND URBAN PLANNING

2.01.04 – HISTORY AND THEORY OF ARCHITECTURE
AND PRESERVATION OF THE BUILT HERITAGE

HUMANITIES / SCIENCE OF ART

6.05.01 – ART HISTORY

ARTICLE RECEIVED / ACCEPTED: 17. 3. 2009. / 8. 6. 2009.

DJELOVANJE ARHITEKTA FRANJE KLEINA U VARAŽDINSKO-ĐURĐEVAČKOJ PUKOVNIJI (1851.-1859.)

FRANJO KLEIN'S ARCHITECTURAL ACTIVITIES WITHIN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT (1851-1859)

BJELOVAR
KLEIN, FRANJO
MOLVE
ROMANTIZAM
RUNDBOGENSTIL

BJELOVAR
KLEIN, FRANJO
MOLVE
ROMANTICISM
RUNDBOGENSTIL

Članak govori o radu arhitekta Franje Kleina u Građevnom odjelu Varaždinsko-đurđevačke pukovnije u Bjelovaru 1851.-1859. Na osnovi oblikovne analize pokušava se istražiti koje je građevine u tome razdoblju projektirao. Pripisane su mu kuća prvog majora, kuća pobočnika i pukovnijski zatvor. Jedini izvorima potvrđen njegov projekt iz razdoblja rada u Bjelovaru jest župna crkva u Molvama, jedan od najvažnijih primjera *Rundbogenstila* u hrvatskoj sakralnoj arhitekturi romantizma.

The article focuses on the analysis of architectural elements of the buildings which could have been built by the architect Franjo Klein during his service at the Building Department of the Varaždin and Đurđevac regiment in Bjelovar in 1851-1859. Designs for three buildings have been ascribed to Klein. The only design confirmed by archival sources is the parish church in Molve, an important example of Rundbogenstil in church architecture of the Romanticist period.

UVOD

INTRODUCTION

Franju Kleina hrvatska je povijest umjetnosti već postavila u ulogu jednog od najvažnijih naših arhitekata druge polovice 19. stoljeća. Bez ikakve sumnje radi se o ključnoj osobi hrvatskoga ranog historicizma – romantizma, o projektantu koji je unio u onodobnu hrvatsku arhitekturu novu, visoku kvalitativnu razinu. Njegova biografija, usprkos tomu, još uvijek nije ni približno cjelovita, što se ponajprije može objasniti time da je poslije, u doba visokog historicizma, pao u drugi plan povratkom sa školovanja prve generacije akademski obrazovanih arhitekata.

Dio Kleinova opusa koji je najbolje istražen, jesu, dakako, njegova djela u Zagrebu, što se ponajprije može zahvaliti činjenici da je zagrebački arhiv vrlo dobro sačuvan i omogućuje prilično detaljan uvid u povijest onodobne zagrebačke arhitekture. U glavnom je hrvatskom gradu ostavio 38 značajnijih ostvarenja, među kojima su i pravoslavna crkva (1865.-1866.; izgled većim dijelom promijenjen Bolléovim intervencijama 1899. i 1913.-1914.), sinagoga (1866.-1867.; srušena 1941.), vila Pongratz u Mikulčićima (1868.), zgrada Hrvatskoga glazbenog zavoda u Gundulićevoj (1875.; u suradnji s Jankom Nikolom Grahrom) i druga.¹

Prva njegova djela u Zagrebu datiraju, međutim, tek iz 1862. godine i s njima ne započinje Kleinov opus u Hrvatskoj. Već je ranija literatura ustanovila, naime, kako je prije radio kao *Maurerpolier* (zidarski palir) i *Bauzeich-*

ner (građevinski crtač) pri institucijama Vojne krajine,² te da je u tome razdoblju projektirao župnu crkvu u Molvama,³ katoličku kapelu u Vocarici kod Novske, pravoslavnu crkvu u Vlahovici na Baniji i kupolu zvonika pravoslavne crkve u Petrinji.⁴ To je razdoblje njegove djelatnosti bilo, međutim, gotovo potpuno nepoznato, a djelomice i krivo interpretirano pa je osnovna namjera ovoga teksta obraditi prvo razdoblje Kleinova rada u Hrvatskoj, i to na osnovi novih pronađenih, ponajprije arhivskih, podataka.

ZAPOŠLJAVANJE FRANJE KLEINA U VARAŽDINSKO-DURĐEVAČKOJ REGIMENTI 1851.

FRANJO KLEIN'S EMPLOYMENT IN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT IN 1851

Franjo Klein rođen je u bečkoj evangelickoj obitelji 1828. godine. Obrazovanje je najprije započeo kod graditeljno-kamenotesarskog odbora grada Beča,⁵ a potom je kratko i nerodovito studirao na arhitektonskoj školi Akademije likovnih umjetnosti u istome gradu.⁶ U njegovim je nekrolozima istaknuto da je potom učio kod arhitekta Augusta Siccarda von Siccardsburga,⁷ no na kojim je točno njegovim građevinama radio, nije, na žalost, specificirano. Nesumnjivo se radilo o zahtjevnijim gradnjama, budući da je već pri prvim svojim projektantskim zadacima u Vojnoj krajini (kao što je crkva u Molvama) Klein pokazao zavidne sposobnosti. Siccardsburg je s Eduardom van der Nüllom, svojim dugogodišnjim suradnikom, jedna od ključnih osoba početaka romantizma u arhitekturi prijestolnice Monarhije, tako da je Klein imao prilike novi arhitektonski jezik, koji je počeo potiski-

1 DOBRONIC, 1983: 93-98; MARUSEVSKI, 1993: 107-123; BEDENKO, 2000.a: 87-99

2 DOBRONIC, 1983: 60

3 Kleinovo autorstvo crkve u Molvama prva je otkrila Andela Horvat (HORVAT, 1962: 542). O tome i u: DOBRONIC, 1962: 99.

4 NIKOLAJEVIC, 1987: 216, 218

5 DOBRONIC, 1983: 60

6 DOBRONIC, 1983: 87

7 DOBRONIC, 1983: 87; *** 1889.a: 3; *** 1889.b: 2; *** 1889.c: 2

8 HDA, Fond br. 444, VDGP, Kutija br. 144, Monath acte, studeni 1849. – listopad 1852., Monath-Tabelle für den Monath Juny 1851.

9 DOBRONIC, 1983: 60. Autorica prenosi podatke iz dijela zagrebačkog novinstva koje navodi ovaj pogrešni datum preseljenja u člancima u povodu Kleinove smrti [*** 1889.a; *** 1889.b].

10 Dio novina također potvrđuje arhivske izvore i ispravno navodi kako je Klein dosao u Zagreb 1851. *** 1889.c: 2. U dijelu literature također je ispravno navedena 1851. godina kao godina doseljenja [BEDENKO, 2000.a: 87].

11 Njemački pojam *Maurerpolier* preveden je u ovom tekstu kao zidarski palir.

vati dotad dominantan barokni klasicizam, usvojiti na vrlo kvalitetnim izvorima.

Ključan novi podatak iz Kleinove biografije koji nam otkrivaju arhivski izvori, a koji će nesumnjivo pripomoci u razumijevanju njegovih projektantskih sposobnosti, jest činjenica da je prije doseljenja na krajsko područje radio, zasad je još uvijek nepoznato koliko dugo, kao građevinski crtač (*Bauzeichner*) pri građevnom uredu obitelji Lichtenstein u Beču.⁹ Radi se o jednoj od najbogatijih i najvažnijih velikaskih obitelji Monarhije, koja je imala tako velike i brojne posjede da je morala osnovati vlastiti građevni ured. U ovoj je instituciji nesumnjivo nadopunio znanja stečena kod Siccardsburga, a možda je upoznao i neke druge projektante koji su ga usmjerili prema romantičarskom arhitektonskom oblikovnom jeziku.

Što je Kleina nagnalo na selidbu iz Beča, ne može se pouzdano ustanoviti. Sasvim je moguće kako je iz Lichtensteinova građevnog ureda otišao kako bi se i sam mogao okusati u projektiranju jer je na prijašnjem radnom mjestu zasigurno bio u položaju nižeg službenika, koji mu nije omogućavao veću kreativnost ili samostalnost.

Iako dio ranije literature navodi kako je u Hrvatsku došao već 1850.,⁹ zasad se u arhivskim spisima pojavljuje samo 1851. godina kao vrijeme preseljenja.¹⁰ Arhivsko gradivo raznih razina uprave Vojne krajine omogućuje nam, naime, prilično jasnu rekonstrukciju Kleinove 'radne knjižice' (no, na žalost, ne i opusa) u prvih desetak godina njegova boravka u Hrvatskoj.

U svibnju 1851. Klein se javio na natječaj za radno mjesto zidarskog palira (*Maurerpolier*)¹¹ pri Varaždinsko-đurđevačkoj pukovniji. Na isti se natječaj (raspisan jer je to radno mjesto pri pukovniji napustio dotadašnji palir Johann Martin) javio uz Kleina još jedan Be-

čanin, civilni zidarski palir Joseph Suhl.¹² Civilna uprava Vojne krajine odlučila se ipak za Kleina, što jasno pokazuje kako su već tada uočene njegove kvalitete.

Nakon provedenog natječaja Klein je već sljedeći mjesec, u lipnju 1851.,¹³ došao u Bjelovar i počeo raditi pri građevnom uredu pukovnije. U ovome je gradu, naime, Varaždinsko-đurđevačka, kao i Varaždinsko-križevačka pukovnja, imala svoje sjedište još od 1758. godine.¹⁴ I nakon preuređenja uprave u Krajini 1786. Bjelovar je zadržao ulogu sjedišta ovih dviju pukovnja¹⁵ te će se takva situacija održati sve do njihova pripojenja banskoj Hrvatskoj 1871. godine i pretvaranja ovog teritorija u Bjelovarsko-križevačku županiju. Varaždinsko-đurđevačka pukovnja obuhvaćala je krajsko područje Podravine, od Peteranca do Pitomače, te područja nekadašnjega Varaždinskoga generalata istočno od Bjelovara. Bila je podređena, od 50-ih godina 19. stoljeća do ukinuća, Generalkomandi za Hrvatsku i Slavoniju u Zagrebu. Na državnoj razini sve poslove vezane za područje Vojne krajine, pa tako i spomenute pukovnije, od 1850-ih nadziralo je bečko Ministarstvo rata (*Kriegsministerium*).

Da je prvih osam godina svojega života u Hrvatskoj Klein proveo radeci u Bjelovaru, bilo je dosad posve nepoznato. Dosadašnja literatura navodila je, naime, kako je on nakon preseljenja iz Beča bio zaposlen pri „c. k. vojnom graditeljnom ravnateljstvu“ Generalkomande u Zagrebu.¹⁶ Pri ovoj će instituciji – točnije rečeno pri Građevnom odjelu Civilne uprave Vojne krajine, nekoj vrsti ministarstva građevina za vojno područje Hrvatske – Klein, međutim, naći zaposlenje tek 1859., dakle nakon punih osam godina rada pri Varaždinsko-đurđevačkoj pukovniji.

Vrlo brzo nakon Kleinova dolaska u Varaždinsko-đurđevačku pukovniju za njezina je zapovjednika 1852. godine imenovan čovjek koji će u biografiji ovoga graditelja odigrati ključnu ulogu – Ignaz (Ignjat odnosno Vatroslav) Čivić pl. Rohrski.¹⁷ Rođen je u Zagrebu 1802. u vojničkoj obitelji. Plemičku titulu stekli su već njegov otac i stric, koji je izvojevao pobjedu u bitki kod mjesta Rohra 1809., prema kojem ce i obitelj nositi naslov von Rohr (hrv. Rohrski).¹⁸ Bio je izuzetno dobro obrazovan – školovao se najprije u Zagrebu, a potom je završio pravno-političke znanosti i estetiku u Grazu,¹⁹ nakon čega je počeo služiti na raznim područjima i u raznim razinama uprave Vojne krajine: pri Zemaljskoj generalkomandi u Zagrebu, u Ogulinskoj i Slunjskoj pukovniji te pri Jezeranskoj kompaniji.²⁰ Tijekom rada u krajskoj upravi napisao je i u Karlovcu 1844. u vlastitoj nakladi izdao basne, ilustrirane vrlo kvalitetnim ilustracijama, koje su svojevremeno bile među najcitanijim knjigama na hrvatskom jeziku uopće.²¹

SL. 2. F. KLEIN (?): KUĆA 1. MAJORA, BJELOVAR, GLAVNI TRG, 1855.-1856.

FIG. 2 F. KLEIN (?): HOUSE OF SERGEANT MAJOR, BJELOVAR, MAIN SQUARE, 1855-1856

SL. 3. F. KLEIN (?): KUĆA POBOČNIKA, BJELOVAR, GLAVNI TRG, IZMEĐU 1855. I 1859.

FIG. 3 F. KLEIN (?): HOUSE OF REGIMENTAL ADJUTANT, BJELOVAR, MAIN SQUARE, BETWEEN 1855 AND 1859

SL. 4. F. KLEIN (?): ZGRADA ZATVORA VARAŽDINSKO-ĐURĐEVAČKE PUKOVNIJE, BJELOVAR, 1854.-1861.

FIG. 4 F. KLEIN (?): PRISON BUILDING OF THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT, BJELOVAR, 1854-1861

12 HDA, Fond br. 444, VDGP, Kutija br. 144, Monath acte, studeni 1849. – listopad 1852., Monath-Tabelle für den Monath Juny 1851.

13 Dio izvora navodi da je počeo raditi 1. 6. 1851. (HDA, Fond br. 444, VDGP, Kutija br. 144, Monath acte, studeni 1849. – listopad 1852., Monath-Tabelle für den Monath Juny 1851.), dio pak kako je zaposlen 29.6.1851. (OeSta, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Kutija br. 721., 1858. godina, Abtheilung 21., 12/1-27/3, Dosje 1858., 21A 16-5/5, dopis Rengelbroda Generalkomandi u Zagrebu, Zagreb, 12.10.1858.).

14 JANKOVIĆ, 1937: 304

15 VALENTIĆ, 1981: 60

16 DOBRONIĆ, 1983: 60; MARUŠEVSKI, 1993: 107; BEDENKO, 2000.a: 87

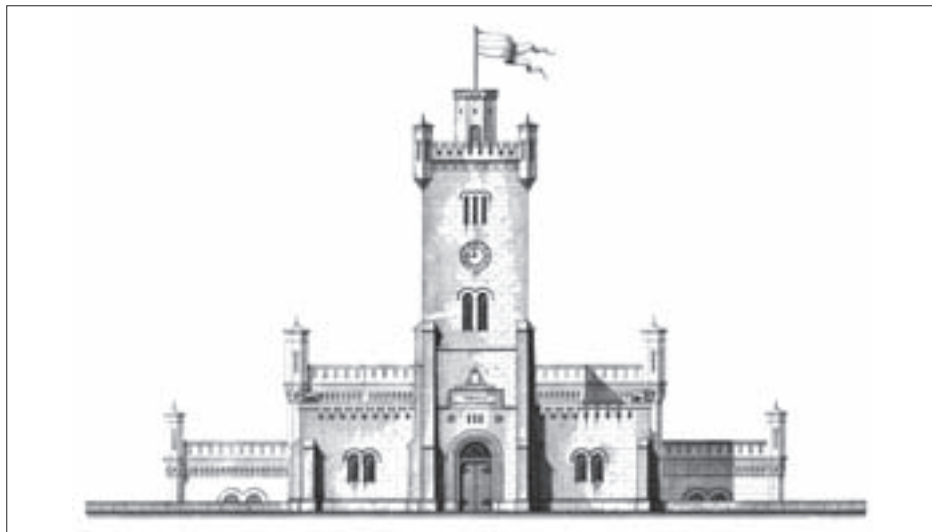
17 JANKOVIĆ, 1937: 305

18 *** 1865.a: 2

19 MARUŠEVSKI, 1994: 510; *** 1865.a: 2

20 *** 1865.a: 3

21 *** 1865.a: 2-3; Čivićeve basne (*Basne i kratke pripovesti od različitih klasičkih spisatelja iz latinskog, francuskog, nemackog i našeg jezika skupljene, na novo pređelane i novimi substvenimi umnožene*) ponovno su izdane 2003. od strane Gradske knjižnice „Ivan Goran Kovačić“ u Karlovcu.

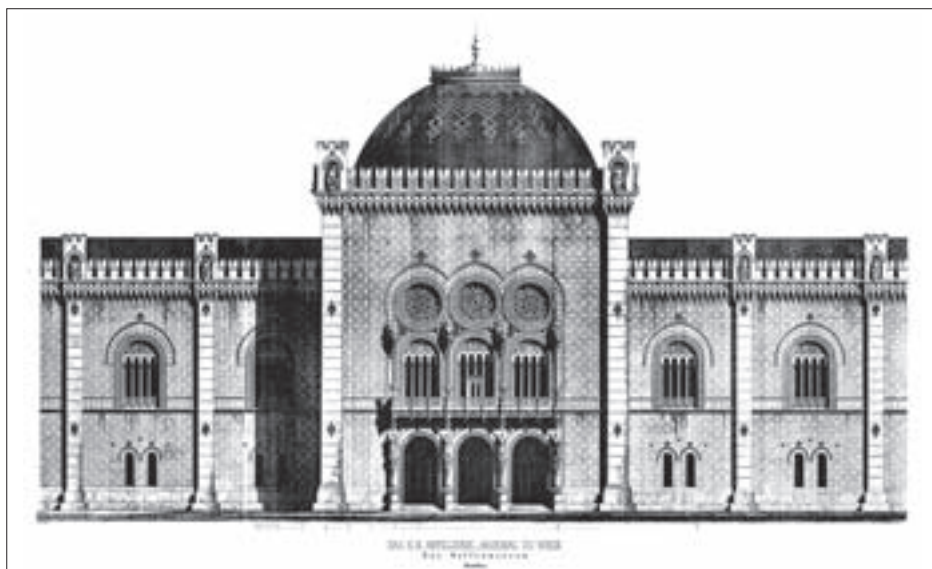
SL. 5. HANS CHRISTIAN HANSEN:
ARSENAL AUSTRIJSKOG LLOYDA U TRSTU
FIG. 5 HANS CHRISTIAN HANSEN:
ARSENAL OF THE AUSTRIAN LLOYD, TRIESTE

Daljnji i brz uspon u karijeri Čivicu je bio omogućen ponajprije zahvaljujući ulozi koju je odigrao u revoluciji 1848.-1849. godine, kada je bio jedan od važnijih Jelačićevih suradnika. Koliko je bio blizak tadašnjem hrvatskom banu, potvrđuje najbolje to što je Jelačić u kolovozu 1848. poslao upravo njega maršalu Radetzkom u Milano da moli novac i oružje za financiranje hrvatskih trupa.²²

Za vjernost dvoru i Monarhiji u revoluciji, nakon smirivanja situacije dobio je od cara Franje Josipa I. kriz za vojničke zasluge. U to je doba prvi put, čini se, došao i u doticaj s Bjelovarom te Varaždinsko-đurđevačkom pukovnijom, budući da je imenovan natporučnikom (*Oberstleutnantom*) u ovome dijelu Vojne krajine. Nije, međutim, dugo ostao na toj poziciji. Zbog svojih organizacijskih sposobnosti i dobrog poznavanja stanja na tere-

SL. 6. THEOPHIL HANSEN: VOJNO-POVIJESNI MUZEJ
(HEERESGESCHICHTLICHES MUSEUM), ARSENAL BEČ,
1849.-1856.

FIG. 6 THEOPHIL HANSEN: MUSEUM OF MILITARY HISTORY
(HEERESGESCHICHTLICHES MUSEUM), ARSENAL VIENNA,
1849-1856

nu pozvan je u Odjel za Vojnu krajinu (*Grenzabteilung*) pri Ministarstvu rata u Beču, gdje je sudjelovao pri izradi novoga Krajiškoga temeljnog zakona iz 1850. i norme za novačenje (*Enrollirungsnorme*) iz 1852. godine. Boravak u Beču nije dugo trajao. Nakon što su donešeni najvažniji novi reformski zakoni, Ministarstvo rata ga je, ponovno zahvaljujući njegovim zaslugama, imenovalo 16. 10. 1852. za *obersta* i komandanta Varaždinsko-đurđevačke 6. graničarske pukovnije.²³

U povodu Čiviceve smrti objavljen je 1865. godine u „Agramer Zeitungu” u vidu feljtona nekrolog koji je donio njegovu opširnu biografiju, a u kojem je istaknuto da je on jedan od najvećih ljudi iz povijesti Varaždinsko-đurđevačke pukovnije. Ovaj je epitet stekao ponajprije stoga što je duh *Gründerzeit*a, s kojim se neposredno susreo u Beču, nastojao u što većoj mjeri presaditi u hrvatsku provinciju i mali glavni grad svoje pukovnije – Bjelovar. Nove institucije nije imao doduše prilike osnivati jer mu to način uprave Vojne krajine nije dopuštao, no zato je nastojao implementirati nove ideje u sve sfere javnog života, od gospodarstva do arhitekture.

Nedugo nakon što je imenovan zapovjednikom Varaždinsko-đurđevačke pukovnije, tijekom 1853. i 1854. naredio je isušivanje močvara u Podravini gradnjom kanala između Kalinovca i Seseva, čime je dobiveno više tisuća jutara livada. Njemu u čast ovaj je kanal poslije prozvan Čivicevac, a to ime nosi i danas.²⁴ Odmah potom pristupio je popravljaju prometnica koje su zbog revolucije ostale zapustene. Popravio je najprije glavnu cestu u pukovniji, između Bjelovara i Đurđevca, a potom je između 1856. i 1859. sagradio poštansku cestu između Virovitice i Koprivnice. Tehničko vodstvo svih ovih radova predao je u ruke sposobnoga zapovjednika Josefa Sabolića, kojega je potpomagao natpukovnik Anton Vaberer.²⁵

Osim spomenutih tehničkih radova ulagao je mnogo i u uspon nacionalne ekonomije i obrta, te u razvoj prosvjete i kulture. Upisao je tako oko 220.000 guldena državnog zajma,

22 *** 1865.b: 2

23 *** 1865.b: 2

24 *** 1865.c: 1

25 *** 1865.c: 1; HDA, Fond br. 1190, Varaždinska pješacka pukovnja br. 16., Kutija br. 2., Povijest pukovnije

26 *** 1865.c: 1

27 *** 1865.d: 2; HDA, Fond br. 1190, Varaždinska pješacka pukovnja br. 16., Kutija br. 2., Povijest pukovnije, List 110/3-4. Povijest pukovnije, koja se čuva u citiranom fondu Hrvatskoga državnog arhiva, vjerojatno je djelo spomenutog Petra Matica. Čini se da u 19. stoljeću nije bila u cijelosti nikad izdana, osim izvataka koji se odnosi na osobnu povijest samog Čivica, a koji je publiciran kroz citirani nekrolog u feljtonu „Agramer Zeitungu”.

28 Pisac njegova nekrologa doslovno kaže: „Auch alle anderen unter ihm gebauten oder erheblich renovierten

SL. 7. THEOPHIL HANSEN: INVALIDSKA KUĆA, LVOV, UKRAJINA
FIG. 7 THEOPHIL HANSEN: THE INVALIDES HOUSE, LVIV, UKRAINE

od kojih je 150.000 odvojio za stvaranje školskog fonda.²⁶ Dao je, nadalje, zapovjedniku Stefanu Sassicu da izradi kartu pukovnije koju je potom umnožio u Beču u *Försters artistischer Anstaltu*, a Petru Maticu povjerio je skupljanje materijala za pisanje povijesti pukovnije.²⁷

PRIJEDLOZI ZA KLEINOV OPUS U VARAŽDINSKO-DURĐEVAČKOJ PUKOVNIJI

PROPOSAL FOR KLEIN'S OEUVRE IN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT

Među brojnim Čivićevim zaslugama za Varaždinsko-durđevačku pukovnicu koje spominje pisac spomenutog nekrologa posebno je istaknuta i činjenica kako je on uveo velike promjene u arhitekturi toga područja, prekinuvši s tradicijom gradnji u tzv. *Kasernen-stylu*.²⁸ Riječ je o vrlo zanimljivom pojmu, zapravo sinonimu za stilski izraz koji danas obično zovemo baroknim klasicizmom, a koji je dominirao hrvatskom arhitekturom, pa i većim dijelom ostatka Habsburške Monarhije, osobito pri podizanju javnih zgrada, tijekom cijele prve polovice, pa i sredine 19. stoljeća. Čivić je, dakle, očito svjesno, a nesumnjivo pod utjecajem boravka i rada u Beču, pristupio reformi, modernizaciji na polju stilskih rješenja za javne zgrade na području svoje pukovnije.²⁹ Radi se o vrlo zanimljivom fenomenu i rijetkom primjeru svjesnog provođenja reformi u arhitekturi u hrvatskom romantizmu koje su se mogle ostvariti ponajprije zahvaljujući tomu što je Čivić u tom trenutku imao u Bjelovaru u građevinskom odjelu pukovnije osobu koja je mogla realizirati njegove ideje – Franju Kleina.

Čini se kako se upravo zahvaljujući Čivićevim ambicijama Klein i pretvorio iz pukovnijskoga zidarskog majstora u prvaka hrvatskog romantizma. Pokrenuvši izgradnju nekoliko javnih zgrada za Varaždinsko-durđevačku pukovnicu, Čivić mu je osigurao projektantske zadatke koji su mu pak omogućili primjenu, a nesumnjivo i daljnje usavršavanje znanja stečenih u Beču 40-ih i početkom 50-ih godina 19. stoljeća.

Ni jedan Kleinov projekt iz razdoblja života i rada u Bjelovaru nije, međutim, sačuvan, budući da su građevinski spisi civilne uprave Vojne krajine iz toga doba većim dijelom propali. Na osnovi oblikovne analize i sekundarnih izvora s priličnom se sigurnošću ipak može zaključiti koje je građevine projektirao u pukovnici.

U župnoj spomenici sela Molvi, u kojem je Klein realizirao svoje najznačajnije djelo za rada u Bjelovaru – crkvu Uznesenja Blažene Djevice Marije, sačuvano je jedino neposredno svjedočanstvo da je on izradio mnogo, kako se doslovno navodi, lijepih projekata i lijepih građevina na području Varaždinsko-durđevačke pukovnije.³⁰ Ne navodi se, na žalost, na koje se konkretno građevine misli. Kako se, međutim, u pukovnici tada nije gradilo izuzetno mnogo (kao ni u velikom dijelu ostatka Monarhije, budući da država nije raspolagala prevelikim sredstvima), ono što se gradilo, osobito od strane same pukovnije, zasigurno je prepušteno u ruke čovjeka koji je u tom trenutku u Bjelovaru bio najsposobniji za projektiranje.

U prilog tezi da je Klein projektirao većinu, ako ne i sve reprezentativnije građevine podignute u Varaždinsko-durđevačkoj pukovnici 50-ih godina 19. stoljeća govori ponajprije

SL. 8. F. KLEIN (?): SREDIŠNJI DIO PROCELJA KUĆE POBOČNIKA, BJELOVAR, IZMEĐU 1855. I 1859.
FIG. 8 F. KLEIN (?): CENTRAL SECTION OF THE FACADE, ADJUTANT'S HOUSE, BJELOVAR, BETWEEN 1855 AND 1859

Gebäude zeichnen sich durch Zierlichkeit und Eleganz des Stils aus und bilden einen gewaltigen Gegensatz zu dem bis dahin befolgten Kasernenstyl. [Takoder se i sve druge pod njegovom upravom izgrađene ili uvelike renovirane građevine odlikuju finocom i elegancijom stila koji predstavlja golemu suprotnost dotad prevladavajućem kasarnskom stilu.] *** 1865.d: 2

²⁹ Kao u prethodnoj biljesci.

³⁰ AŽM, Liber memorabilium, str. 26. „De Architecto Francisco Klein observationem feci: illus fuisse bonum theoreticum, non item practicum: ideo, sicut valde pulchra plana et multa in ambitu Regiminis ubi extus pulchra aedificia, sed intus fini suo non correspondentia fecit...” [„O graditelju Franji Kleinu primijetio sam da bijase dobar teoretičar, a ne toliko praktičar: zato, koliko je načinio vrlo lijepe i mnoge planove u krugu Regimente, gdje su vani lijepe zgrade, toliko u svom kraju nije učinio jednako...“; s latinskog prevela dr.sc. Tihomira Mršić.]

SL. 9. F. KLEIN (?): DETALJ RAŠCLAMBE SREDISNJEG PROČELJA KUĆE 1. MAJORA, BJELOVAR, GLAVNI TRG, 1855.-1856.

FIG. 9 F. KLEIN (?): ARTICULATION DETAIL OF THE MAIN FACADE, SERGEANT MAJOR'S HOUSE, BJELOVAR, MAIN SQUARE, 1855-1856

SL. 10. F. KLEIN (?): SREDISNJI DIO GLAVNOG PROČELJA ZGRADE ZATVORA, BJELOVAR, 1854.-1861.

FIG. 10 F. KLEIN (?): CENTRAL SECTION OF THE MAIN FACADE, PRISON BUILDING, BJELOVAR, 1854-1861

činjenica o sastavu zaposlenih u Građevnom odjelu u Bjelovaru. Naime, uz zapovjednika Građevnog odjela (*Bauhauptmann*) Franza Fabritiusa, u ovoj je instituciji radio jedan zidarski palir³¹ (*Maurerpolier*), jedan tesarski palir (*Zimmerpolier*), 24 zidarska šegrt (*Maurerjunge*), 11 tesarskih šegrt (*Zimmerjunge*), i 1 oficirski službenik (*Offiziersdiener*).³² Fabritius je, iako je imao čelnu ulogu u pukovnijskom Građevnom odjelu, čini se ponajprije vodio upravu nad uredom, budući da nije poznato da je ista projektirao. Zidarski je palir bio samo jedan – Klein – te je po svojoj prilici upravo on vodio sve projektantske poslove.

Da je Klein bio vrlo sposoban projektant, potvrđuju okolnosti pri javljanju na natječaj za mjesto pri zemaljskoj Generalkomandi u Zagrebu 1858. godine, na kojem je od deset aplikanata Klein ocijenjen kao drugi najbolji, iza inženjera Moritza Palliardija, koji se upravo vratio sa školovanja na Politehnicu u Beču. Najviše je ocjene dobio upravo iz crteža, a pohvaljeno je da projekte za civilne građevine izvodi izuzetno dobro, da korektno crta arhitekturu i situacije te da dobro sastavlja proračune troškova gradnje.³³

Da bi se ustanovilo koje je građevine Klein potencijalno projektirao za života i rada u Bjelovaru, treba najprije utvrditi koje je gradnje potaknuo Čivić. Izvori spominju četiri značajne građevine koje je taj zapovjednik podigao za Varaždinsko-đurđevačku pukovnicu u Bjelovaru: kuću za prvog majora, kuću za upravne referente, zgradu novog zatvora, te kuću za pobočnika. Prve tri navodi nekrolog.³⁴ Četvrta, kuća za pobočnika, fotografirana je u albumu koji je pukovnica darovala Čiviću iz zahvalnosti pri njegovu odlasku iz Bjelovara 1859.³⁵ Uz ključno vojno osoblje pukovnije na dvjema su fotografijama prikazane, naime, dvije bjelovarske zgrade – nesumnjivo najvažnije njegove građevinske realizacije u pukovnici. Uz kuću koja se na karti grada iz 1860. naziva kućom pobočnika,³⁶ u tom je albumu sačuvana i fotografija već spomenute kuće prvoga majora. Zgrada zatvora nije fotografirana jer u tom trenutku još uvijek nije bila završena.

Usporedbom podataka iz arhivskih, novinskih i drugih izvora s kartama grada Bjelovara iz 60-ih i 70-ih godina 19. stoljeća, na kojima se jasno razdvajaju zgrade koje su bile imovina Varaždinsko-đurđevačke od onih koje su pripadale Varaždinsko-križevačkoj pukovnici,³⁷ bilo je moguće ustanoviti za tri od spomenuta četiri slučaja o kojim se građevinama danas radi. Ni karta ni drugi izvori ne otkrivaju jedino koja je zgrada služila za upravne referente, no možda je pisac nekrologa pogriješio, odnosno možda je mislio na neku drugu građevinu.

Kuća prvoga majora podignuta je između 1855.³⁸ i 1856.³⁹ godine. Smještena je na sj-

verozapadnom rubu glavnoga gradskog trga, a danas je koristi Turistička zajednica grada Bjelovara. Kuća pobočnika na suprotnoj je, južnoj strani istoga trga. Nije poznato je li za Čiviceve uprave u cjelini iznova sagrađena ili samo nadograđena odnosno pregrađena. Pretvorena je poslije u gradsku knjižnicu.

Zgrada zatvora sagrađena je na mnogo daljoj lokaciji, tada na sjevernom rubu Bjelovara, na kraju promenade uz cestu koja je vodila prema Đurđevcu i mjesnom groblju. Nakon što je 1871. godine Varaždinsko-đurđevačka pukovnica ukinuta i pripojena novoj Bjelovarsko-križevačkoj zupaniji zgrada zatvora pretvorena je u sud i toj funkciji služi i danas.

O gradnji zgrade zatvora sačuvano je najviše podataka. Pukovnica je od središnjih organa uprave Vojne krajine u Zagrebu zatražila dopuštenje za podizanje novog zatvora 1854. godine zbog trošnosti stare zgrade. Dozvola je odmah potom i dobivena, no s radovima se nije moglo započeti jer su morale biti načinjene stanovite izmjene na projektima.⁴⁰ Sa samom gradnjom započelo se, čini se, tek 1857.⁴¹ Sljedeće je godine zatvor već dobrim dijelom bio sagrađen.⁴² Čivić ga naposljetku nije uspio posve završiti za svojega upravljanja pukovnicom. Zbog njegove veličine bilo je, naime, dosta problema s financiranjem gradnje, tako da je tek nakon pripomoći iz bečke Visoke vojne komande 1860. od 10.000 forinti⁴³ zgrada tijekom 1861. stavljena u funkciju.⁴⁴

Dok se o preostalim zgradama koje je Čivić podigao u Bjelovaru nisu mogli pronaći opširniji podatci, arhivski spisi jasno svjedoče da je projekt za zgradu zatvora stigao upravo iz Građevnog ureda Varaždinsko-đurđevačke pukovnije,⁴⁵ što je još jedna potvrda o Kleino-

³¹ Riječ palir mogla bi se prevesti na hrvatski jezik kao predradnik, no u literaturi se najčešće ostavlja ovaj germanizam pa je stoga tako učinjeno i u ovom tekstu.

³² HDA, Fond br. 444, Varaždinsko-đurđevačka graničarska pukovnica, Kutija br. 146, Monath acte, studeni 1855. – listopad 1858., Monat Tabelle für den Monat December 1856

³³ „Entwerfen der Civil Baupläne gut geübt, zeichnet Architectur und Situation rein und correct, verfaßt Voraus Maßen und Kosten Ausweise sehr gut.“ [Spretno izraduje projekte za civilne građevine, crta arhitekturu i situacije uredno i korektno, izraduje proračune troškova i materijala vrlo dobro.], OeSta, Kriegsarchiv, Kriegsministerium, Kutija br. 721., 1858. godina, Abteilung 21., 12/1–27/3, Dossje 1858., 21A 16–5/5

³⁴ *** 1865.d: 2

³⁵ Album se nalazio u pukovnijskom muzeju u Bjelovaru, a nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije predan je zagrebačkom Narodnom muzeju. Danas se nalazi u fondu Hrvatskoga povijesnog muzeja.

³⁶ SLUKAN-ALTIC, 2003: 54

³⁷ SLUKAN-ALTIC, 2003: 54-56

³⁸ HDA, Fond br. 434, CUVK, Knjiga br. 111., Kazalo 7. odsjeka, za 1855. A-Mi

³⁹ HDA, Fond br. 434, CUVK, Knjiga br. 113., Kazalo 7. odsjeka, za 1856. A-L

vu autorstvu. Projekt će poslije od strane Građevnog odjela pri zapovjedništvima Vojne krajine u Zagrebu i Beču doživjeti brojne promjene, osobito što se tiče organizacije unutrašnjih prostorija, stubista, nekih detalja na pročelju i sličnog – buduci da ga se htjelo prilagoditi potrebama i donekle pojeftiniti,⁴⁶ no veće se promjene oblikovnog rješenja ne spominju.

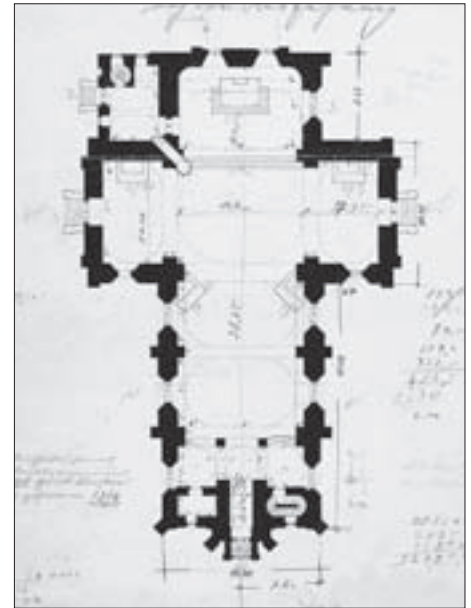
Da je ove tri građevine: kuću prvoga majora, kuću pobočnika i pukovnijski zatvor projektirao Klein, osim već navedenih okolnosti govori i činjenica da su one stilski prilično srodne ostatku opusa toga graditelja. Riječ je o gradnjama u romantičarskom *Rundbogenstil*, stilu polukružnog luka, i to specifičnoj varijanti koju karakterizira mješavina elementa romanike i gotike te vrlo jak utjecaj srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture sjeverne Italije. Za ovu varijantu romantizma u arhitekturi talijanska povijest umjetnosti koristi vrlo prikladan termin *gotico quadrato* ili *stile castelato*.⁴⁷

Tijekom 40-ih i 50-ih godina 19. stoljeća ovakav tip *Rundbogenstila* razvio se kao svojevrsan državni arhitektonski stil Habsburške Monarhije. Bezbrojne javne zgrade projektirane su u tome stilu: kolodvori, bolnice, tvornice itd. Tipičan je primjer zgrada tršćanskog Lloydja, rad Hansa Christiana Hansena, brata Theophila Hansena (1853.). Ovakav je stilski pristup bio, nadalje, osobito raširen pri podizanju vojnih građevina, što se ponajprije može pripisati utjecaju vojnih zgrada koje su niknule u Beču u prvoj polovici 50-ih godina 19. stoljeća. U glavnom su gradu Habsburške Monarhije podignuta, naime, nakon revolucije tri velika kompleksa vojarni. Dva su bila smještena uza samo središte grada – tzv. Roseauerove kasarne sjeverno od

prvog okruga, te kasarne Franje Josipa na istočnom rubu prvog okruga. Na samom pak rubu grada, prema jugoistoku niknuo je najveći vojni kompleks Monarhije uopće – Arsenal. Unutar Arsenala osobito važan prototip za ovaj tip *Rundbogenstila* bio je *Waffenmuseum* (danas *Heeresgeschichtliches Museum* – Vojnopovijesni muzej, 1849.-1856.)⁴⁸ Theophila Hansena, koji je i u drugim dijelovima Monarhije podigao niz zgrada sličnih stilskih odlika (kao npr. invalidsku kuću u Lvovu, danas u Ukrajini, 1855.-1860.). Teško je reći jesu li na arhitekta po udaljenim dijelovima Monarhije djelovale spomenute građevine same po sebi ili su bečka ministarstva 50-ih godina, u doba Bachova apsolutizma i snažne centralizirane državne uprave, razasijala po državi predloske za javne gradnje, koje su onda, s obzirom na lokalne potrebe, arhitekti u većoj ili manjoj mjeri modificirali.

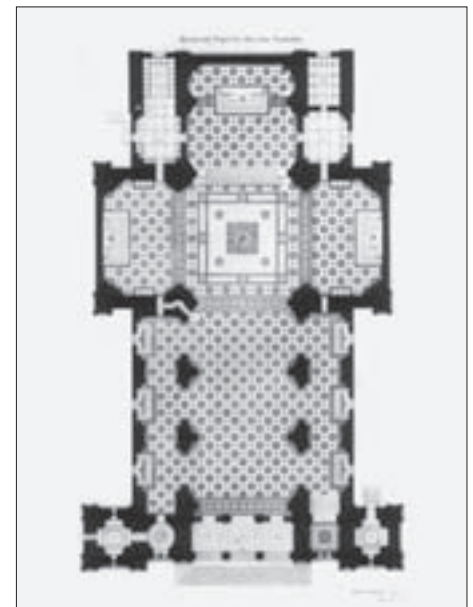
Iz bečkog i monarhijskog romantizma Klein dakako preuzima samo one elemente koje, s obzirom na financijski položaj institucije za koju je u tom trenutku radio, može primijeniti u svojoj arhitekturi – ponajprije površinski jezik ornamenta. Ostale značajke ostvarenja svojih bečkih suvremenika – težnju za upotrebom fasadne opeke i kamena pri gradnji (tzv. *Rohbau* tip gradnje) te bogatu dekorativnost pročelja zbog skupoće nije mogao primijeniti u svojoj arhitekturi. Zadržao je tradiciju zbukanih pročelja jer su ona i jeftinija i jednostavnija za izvedbu.

Sve tri potencijalne Kleinove bjelovarske građevine stilski su vrlo slične. Velike sličnosti pokazuju osobito zgrade za prvoga majora i pobočnika s bjelovarskoga glavnog trga. Na objema je Klein upotrijebio motiv pravokutne atike, s time da je na pobočnikovu stanu postavio atiku u središte pročelja, iznad natkrivenog ulaza, dok je na majorovu postavio dvije pravokutne atike na rubove glavnog pročelja. Sličan motiv susrećemo i u kasnijem stvaralaštvu toga arhitekta, kao na primjer na glavnom pročelju zgrade realke na Strossmayerovu setalištu u Zagrebu (1864.).⁴⁹ Atike obrubljuje na pobočnikovoj kući s poligonalnim, a na majorovoj s pravokutnim fijalama koje postavlja i na uglove pročelja pobočnikove kuće te na središnju atiku na zgradi suda. Sličan će motiv poslije također ponoviti u svojem stvaralaštvu – na uglovima kuće Siebenschein na Preradovićevu trgu u Zagrebu iz 1870.⁵⁰ Fijale s lanternama i kruništem na uglovima zgrade za pobočnika gotovo su identične sličnom motivu postavljenom na uglove pravokutne atike na nerealiziranom projektu za pregradnju nadbiskupskog dvora u Zagrebu iz 1870., koji je radio zajedno s Jankom Nikolom Grahorom.⁵¹ Oblikovno je pak ovaj motiv blizak fijalama koje je Hansen postavio na zgradu Vojnopovijesnog muzeja u Beču pa je vrlo vjerojatno (možda i dok je posjećivao rodake u Beču) Klein vidio ovu građevinu nakon njezina završetka.

SL. 11. FRANZ STANZER: TLOCRT MOLVARSKÉ CRKVE
FIG. 11 FRANZ STANZER: GROUND PLAN OF THE MOLVE CHURCH

SL. 12. FRIEDRICH VON GÄRTNER: TLOCRT LUDWIGSKIRCHE U MÜNCHENU
FIG. 12 FRIEDRICH VON GÄRTNER: GROUND PLAN, ST. LUDWIG'S CHURCH, MUNICH

40 HDA, Fond br. 434, CUVK, Kutija br. 114, 1856., GS et 1/6 14, sv. 14-99, Bellovar, Stabsort und Comunität, Regiment Stockhaus Erbauung, izvještaj Grenz Bau Direktion (Graničarske građevne direkcije), br. 496., 30.4.1854.

41 *** 1865, d: 2

42 Buduci da je Katolički list već 1858. spominje kao 'veličajnu' [*** 1858: 289-290].

43 HDA, Fond br. 434, CUVK, Kutija br. 192., 1860., sv. 7-28, br. 133, Dopis K. k. Armeje Ober Commando na Landes General Commando u Zagrebu, Nr. 1095., Beč, 22.3.1860.

44 Kolaudacija građevine izvršena je, naime, 1861. HDA, Fond br. 434, CUVK, Knjiga br. 123., Kazalo 8. odsjeka, za 1861. A-K, Natuknica Georger Grenz Regiment

45 HDA, Fond br. 434, CUVK, Kutija br. 81., 1854., GS 14-188, dopis Varaždinsko-durdevacke regimente civilnoj upravi Vojne krajine, Bjelovar, 12. 4. 1854., Y 168.

46 HDA Fond br. 434, CUVK, Kutija br. 114, 1856., GS 14-90, Bellovar, Stabsort und Comunität, Stockwerk Aufbauung

47 PEROTTI, 2002: 19

48 PEROTTI, 2002: 19

49 MARUŠEVSKI, 1993: 110

50 MARUŠEVSKI, 1993: 112-113

51 MARUŠEVSKI, 1986: 149

Element koji se ponavlja na sve tri zgrade koje mu se mogu pripisati u Bjelovaru jest i pravokutni nadvoj nad prozorima, koji se javlja i u njegovoj zagrebačkoj arhitekturi, kao npr. na kući Bamgärtner (1867.),⁵² no ovaj motiv ne može biti atribucijskog karaktera, budući da je izuzetno čest u onodobnoj arhitekturi, a odraz je snažnog utjecaja kasne gotike na romantizam. Slično se može reći i za motiv denta koji susrećemo na svim trima spomenutim bjelovarskim zgradama.

Kuća za prvoga majora ima nešto bogatiju arhitektonsku dekoraciju glavne fasade od kuće pobočnika i zgrade zatvora. Prozorski zabati i površine ispod prozora raščlanjeni su rozetama i florealnim viticama, izvedenim vjerojatno u terakoti, koju će Klein također koristiti poslije u svojoj arhitekturi, kako pokazuje primjer Haulikova ljetnikovca uz Maksimir (1862.-1869.).⁵³ Kuća za prvoga majora specifična je i po slijepim neogotičkim lukovima ispod vijenca pravokutnih atika na rubovima glavnog pročelja.

Dok zgrada za prvoga majora ima plastički najrašćlanjenije pročelje, zgrada zatvora ističe se monumentalnošću. S obzirom na prvotnu ulogu zgrade kao zatvora, fascinira reprezentativnost pročelja koja ne zaostaje nimalo za prethodnim dvjema zgradama na srednjem bjelovarskom trgu, koje su bile namijenjene višem vojnom osoblju. Kraćim bočnim pročeljem okrenuta je prema *Promenadi*, a dužim prema ulici koja vodi prema Đurđevcu. Riječ je o vrlo prostranoj jednokatnici sa suterenom. Središnji dio pročelja jače je rizalitno istaknut, dok su rubovi nešto slabije istaknuti. Bočni rizaliti završeni su trokutastim zabatima u koje je upisan širok polukružni luk, dok je središnja atika pravokutna sa središnjim trokutastim dijelom.

Kleinov opus na području Varaždinsko-đurđevačke pukovnije nesumnjivo ne obuhvaća samo spomenute tri građevine. Čivić je, naime, za vrijeme zapovijedanja ovim dijelom Vojne krajine zasigurno potaknuo gradnju čitavog niza drugih javnih, a možda i sakralnih građevina i po manjim mjestima. Loša sačuvanost arhivskoga gradiva onemogućava, međutim, detaljnija istraživanja o kojim je građevinama riječ.

**VRHUNAC KLEINOVA RADA
U VARAŽDINSKO-ĐURĐEVAČKOJ PUKOVNIJI
– CRKVA UZNESENJA BLAŽENE DJEVICE
MARIJE U MOLVAMA**

**KLEIN'S BEST ACCOMPLISHMENT
IN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC
REGIMENT – THE CHURCH OF THE
ASSUMPTION IN MOLVE**

Jedino Kleinovo djelo iz prvoga razdoblja njegova stvaralaštva za koje nalazimo neposre-

dno svjedočanstvo o autorstvu projekta i u onodobnom novinskom tisku⁵⁴ i u arhivskim izvorima⁵⁵ jest već spominjana župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Molvama (1855.-1862.).⁵⁶ Riječ je o jednom od najznačajnijih primjera romantičarskoga sakralnog graditeljstva u povijesti arhitekture 19. stoljeća u Hrvatskoj. Istodobno radi se i o jednom od najranijih primjera novoga, tipično historicističkog pristupa arhitekturi u nas, budući da se počela graditi 1855., u doba kada je još uvijek, osobito u sakralnom graditeljstvu, prevladavao klasicizam katkad s više, a katkad s manje baroknih primjesa.

U povijesti arhitekture hrvatskoga dijela Vojne krajine u razdoblju od dolaska na vlast Josipa II. (1780.) do njezina razvojačenja/ukidanja (1871./1881.) na selu nije bila podignuta nijedna druga građevina slične veličine (crkva može primiti između 2300 i 2600 ljudi), čak ni u većini vojnih komuniteta, dakle krajiških gradica.⁵⁷ I reprezentativnost rješenja također je bez premca. Činjenica da je patronatstvo nad svim župama u Krajinu pripadalo vladaru, dovela je, naime, do toga da su većinu projekata izrađivali inženjeri u državnoj službi, uglavnom u lokalnim građevinskim uredima pri pukovnijama. Nije bilo vlastelina koji su putovali po Beču i drugim gradovima Monarhije i od nekih boljih graditelja naručivali projekte, kako je to, katkada, bio slučaj u civilnom dijelu Hrvatske. Gradnja arhitektonski kvalitetnije crkve u vojnom dijelu Monarhije stoga je ponajprije ovisila o ambicijama trenutnoga lokalnog vojnog zapovjednika. Takav je slučaj i s Molvama – svoju veličinu i reprezentativnost tamošnja crkva duguje isključivo ambicijama već nekoliko puta spomenutog pukovnika Ignaza Čivića te činjenici da je on tada imao u pukovniji projektanta visokih sposobnosti – Franju Kleina.

Zašto je Čivić potaknuo i od strane pukovnije materijalno potpomogao ovu gradnju, teško je reći s obzirom na malenu dostupnost izvora. Rodom je iz Karlovca, dakle nije bio, koliko je poznato, rodbinski povezan s Molvama. Vjerojatno je odlučio poduprijeti jedinu katoličku crkvu u tome dijelu Vojne krajine koja je bila središte hodočasničkog kulta Blažene Djevice Marije, poveden možda i proglašenjem dogme o Bezgrješnom začecu, nakon kojeg je kult Bogorodice intenzivno potican od strane Crkve. Moguće je (to uostalom navodi i Čivićev biograf iz „Agrarmer Zeitung“) da je podizanjem ove građevine – jedine župne crkve koja je iz temelja sagrađena

52 BEDENKO, 2000.b: 494-495

53 MARUŠEVSKI, 1993: 114

54 L., 1862: 990; *** 1865.d: 2

55 AŽM, Liber memorabilium, str. 26

56 O crkvi se dosad dosta pisalo: DOBRONIC, 1962: 99; DOBRONIC, 1983: 95-98; DOBRONIC, 1990: 161; MARUŠEVSKI, 1993: 115, 117; MARUŠEVSKI, 1994: 510-511; JALSIĆ, 1998: 132-155; JALSIĆ ERNEČIĆ, D., 2000: 551.

SL. 13. F. KLEIN: GLAVNO PROČELJE MOLVARSKÉ CRKVE IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

FIG. 13 F. KLEIN: MAIN FACADE OF THE MOLVE CHURCH IN THE INTERWAR PERIOD

za njegova upravljanja Varaždinsko-durđevačkom pukovnijom – vidio priliku da pokaže nov, poželjni duh u graditeljstvu, a u skladu s romantičarskom težnjom za podizanjem reprezentativnih građevina koje su trebale zamijeniti i zasjeniti crkve 'kasarnskog' stila.⁵⁸ Koliko je Čivić bio vezan za gradnju ove crkve, svjedoči i činjenica da temeljni kamen nije postavljen na crkveni god – Uznesenje Blažene Djevice Marije, kada u Molve dolaze hodočasnici pokloniti se srednjovjekovnoj skulpturi Bogorodice, već dva tjedna ranije, 31. srpnja 1855., na dan Svetoga Ignacija Loyole, čije je ime ovaj pukovnik nosio.⁵⁹

Molvarska crkva danas je nesumnjivo najznačajniji primjer *Rundbogenstila* u hrvatskoj sakralnoj arhitekturi. Rješenjem joj je prije parirala jedino zagrebačka crkva svetog Petra u Vlaškoj, koja je pri obnovi 20-ih godina 20. stoljeća izgubila dio svojega izvornog izgleda, te donekle dvije, već spomenute, zagrebačke građevine Franje Kleina: pravoslavna crkva i sinagoga. Kvaliteta njezine arhitekture fascinira ukoliko se usporedi s podatcima o relativno oskudnom Kleinovu arhitektonskom obrazovanju i s činjenicom da je taj graditelj u trenutku dolaska u Varaždinsko-durđevačku pukovniju bio veoma mlad – bilo mu je tek 23 godine, a u trenutku kad je projektirao molvarsku crkvu – 28. Naravno da te okolnosti otvaraju cijeli niz pitanja, ponajprije: je li moguće da se Klein oslonio na nečiji tuđi projekt? Budući da su Čivić i mještani Molva počeli podizati crkvu na vlastitu inicijativu, bez ičijih posebnih dozvola, što će im poslije zadati velike probleme pri pokrivanju financijskih izdataka za gradnju,⁶⁰ ne postoji mogućnost da je predložak za projekt dobiven iz Ministarstva rata ili Ministarstva za bogoštovlje i nastavu u Beču, koji su nadzirali sakralne gradnje na vojnom, odnosno civilnom dijelu tadašnje Hrvatske. Jedinstveni uzor dosadašnjim se istraživanjima onodobne arhitekture, arhitektonskih časopisa ili „Ideen-Magazina“ također nije mogao naći, no podrijetlo većine motiva koje je Klein koristio na molvarskoj crkvi postalo je posve jasno.

Molvarska crkva jednobrodna je jednoranjska građevina tlocrta latinskog križa, završena pravokutnom apsidom. Ovakvo tlocrtno rješenje zbog izostavljanja polukružne apside i dodavanja istaknutog transepta, koji je jednako širok kao brod, prava je rijetkost u onodobnoj arhitekturi Hrvatske, pa i cijeloga

juga Monarhije. Najbliža paralela može se naći u tlocrtu crkve svetoga Ludwiga u Ludwigstrasse u Münchenu Friedricha Gärtnera (1829.-1844.). Radi se, doduše, o trobrodnoj građevini, no središnji prostorni korpus ove crkve prilično snažno asocira na rješenje koje je Klein primijenio u Molvama. Ne treba čuditi da je Klein vjerojatno posegnuo za ovim Münchenskim uzorom – Gärtnerova je crkva za povijest srednjoeuropske arhitekture 19. stoljeća jedan od najutjecajnijih predložaka. Riječ je o građevini koja je nesumnjivo i najzaslužnija za činjenicu da se *Rundbogenstil* pretvorio u dominantan stil sakralne arhitekture ovoga područja u razdoblju od 30-ih do kraja 60-ih godina 19. stoljeća.

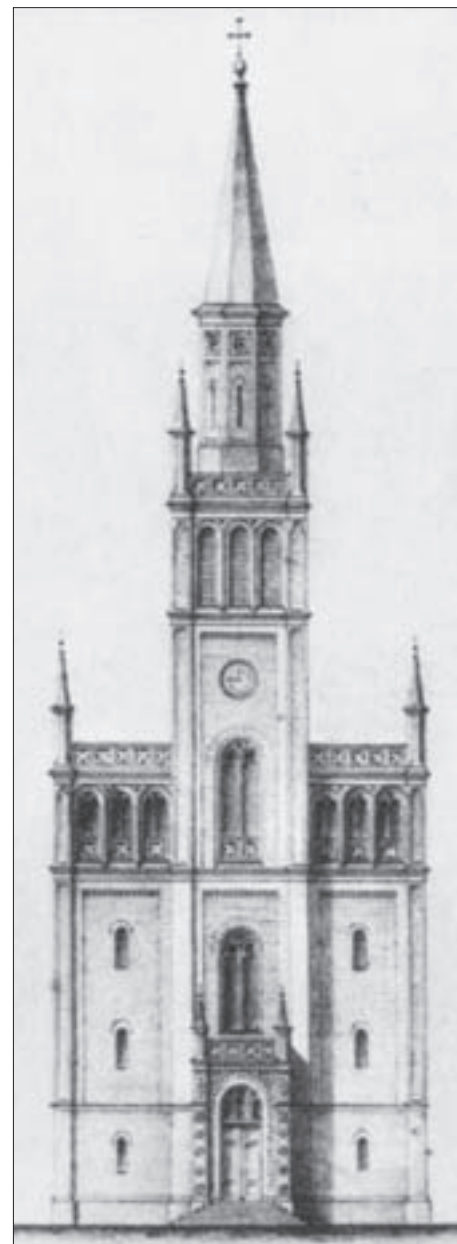
Na molvarskoj crkvi stilski prevladava neoromanika, odnosno *Rundbogenstil*, no javljaju se i pojedini neogotički elementi, kako u detaljima raščlambe tako i u općenitom ustrojstvu pročelja – naglašavanjem njegova vertikaliteta. I zvonik i cijelo glavno pročelje molvarske crkve izuzetno su visoki u usporedbi sa širinom građevine. Dojmu visokih proporcija pridonose i rješenja prozora, osobito izuzetno visoki prozori prizemlja 'narteksa', odnosno korskoga prostora crkve.

Raščlamba pročelja molvarske crkve, osobito glavnoga, bila je prije mnogo bogatija nego danas. Kako nam svjedoče fotografije sačuvane u molvarskom župnom uredu, današnje pomalo nelogično rješenje glavnoga portala, pokraj kojeg stoje dvije lezene završene slijepim fjalama, bilo je uokvireno i s gornje strane nekom vrstom arhitrava raščlanjenog križolikim četverolistima. Osim na glavnom portalu velike su promjene učinjene i u okvirima svih prozora glavnoga pročelja – uklonjeni su lučni nadvoji s 'petama', inače vrlo česti u onodobnom Kleinovu stvaralaštvu. Iznad vrha prozora u središnjem dijelu pročelja uklonjen je zanimljiv i neuobičajen motiv koji podsjeća na prikaz plamena, te reljefni prikaz krunista koji je bio postavljen pri vrhu središnjeg dijela pročelja. Najveće je promjene pretrpjela zona parapeta, s koje je uklonjena gotovo sva dekoracija – križoliki cvjetovi izvedeni pri vrhu i dnu ove zone, slijepi okulusi iznad prozora, odnosno niša, te red denta koji je razdvajao dva polja s križolikim cvjetovima. Vrh je parapeta pri obnovi proizvoljno pojednostavnjen i raščlanjen kvadratnim uleknucima. Proizvoljno je, naposljetku, promijenjen i okvir sata na tornju te je dodano horizontalno istaknuće koje izvorno nije postojalo. Kada se točno to pojednostavnjenje pročelja molvarske crkve dogodilo, teško je pouzdano reći, no čini se da je riječ o pedesetim ili sezdesetim godinama 20. stoljeća.

Spomenuti parapet – postavljen s donje strane zvonika, a iznad bočnih strana glavnoga pročelja molvarske crkve, koji se uzdiže do visine krova tako da zaklanja pogled na kro-

SL. 14. FERDINAND WILHELM HOLZ: PROJEKT ZA PROČELJE CRKVE, OKO 1850.

FIG. 14 FERDINAND WILHELM HOLZ: DESIGN FOR THE MAIN FACADE OF THE CHURCH, C. 1850

57 HDA, Fond br. 434, CUVK, Kut. br. 236, dosje 1862-8; 30-112/4, dopis Varaždinsko-durđevačke pukovnije Zemaljskoj generalkomandi u Zagrebu, Bjelovar, br. 355, 11.11.1862.

58 *** 1865.d: 2

59 HARABAISA, 1855: 295

60 DAMJANOVIC, 2009: (u tisku)

SL. 15. F. KLEIN: PROČELJE TRANSEPTA MOLVARSKE CRKVE
FIG. 15 F. KLEIN: FACADE OF THE CHURCH TRANSEPT, MOLVE

SL. 16. F. KLEIN: UNUTRAŠNOST MOLVARSKE CRKVE,
POGLLED PREMA SVETISTU
FIG. 16 F. KLEIN: INTERIOR OF THE MOLVE CHURCH,
CHANCEL VIEW

više ako se crkva gleda sprijeda – daje poseban sklad oblikovnom rješenju građevine, kako su to uostalom primijetili i raniji autori.⁶¹ Iako je crkva i sama po sebi vrlo visoka, postavljanje parapeta dodatno ojačava vertikalni učinak i monumentalizira u velikoj mjeri glavnu pročelje. Radi se o motivu koji se vrlo rijetko javlja u onodobnoj hrvatskoj sakralnoj arhitekturi, a koji Klein preuzima, kao uostalom i mnoge druge elemente, iz njemačkog *Rundbogenstila*, i to, čini se, ponajprije iz radova berlinskih arhitekata. Iako se na prvi pogled čini nevjerovatnim da bi berlinski arhitekti utjecali na lokalnoga zidarskog palira u Vojnoj krajini, tomu se ipak ne treba čuditi, budući da je onodobna pruska arhitektura, zahvaljujući ponajprije Karlu Friedrichu Schinkelu i školi koja se oko njega stvorila, snažno utjecala na cijelu (srednjo)europsku arhitekturu. Berlin je uostalom u to doba bio centar izdavaštva raznih arhitektonskih časopisa i priručnika, s kojima se Klein mogao upoznati dok je radio za Siccardsburga ili Lichtensteine u Beču.

Motiv parapeta sa strana zvonika upotrijebljen je prvi put pri gradnji crkve svetog Petra i Pavla u Nikolskou (1834.-1837.), Schinkelova učenika Augusta Stülera. Motiv će se nakon toga često koristiti u berlinskoj arhitekturi. Pojavljuje se u zbirci projekata za crkve (*Entwürfen für Kirchen*) koju je izdala pruska Ober-Bau-Deputation 1847. godine,⁶² a koja će snažno utjecati na niz projekata za sakralne građevine što ih je oko 1850. izradio Schinkelov učenik Ferdinand Wilhelm Holz. Upravo među ovim Holzovim projektima rješenje jedne crkve s parapetom⁶³ i po mnogim drugim motivima kao da je poslužilo Kleinu kao uzor za Molve.

Paralele između ova dva projekta ne javljaju se samo u postavljanju parapeta već i u brojnim detaljima oblikovnog rješenja glavnoga pročelja. Rješenje gornjega dijela parapeta nevjerovatno je slično – vrhovi su parapeta na objema crkvama raščlanjeni križolikim četverolistima, ispod njih je zona u koju Klein postavlja jedan visok prozor i jednu polukružno zaključenu nišu, dok se u Holzovu projektu na tome mjestu nalaze arkade. Ponovljen je čak i motiv kružnih uzljebljenja iznad ovih lukova/prozora. Sličan je nadalje oblik i raspored fijala na glavnom pročelju te raspored prozora. Razumljivo, Kleinova je crkva projektirana s neusporedivo manjom količinom dekorativnih elemenata. Dok je Holz zamislio građevinu s *Rohbau* fasadom – dakle od fasadne cigle i kamena, Klein još uvijek predviđa zbučanje. Osobito je indikativan način na koji Klein oblikuje glavni portal – uokviruje ga pilastrima završenim u gornjem dijelu 'fijalama' sličnim onima koje postavlja na vrhove zvonika i pročelja, no izvedenim u žbuci. Na sličan je način uokviren portal na Holzovu projektu za nepoznatu crkvu, s time da je on

predvidio monumentalnije rješenje s pravim, trodimenzionalnim fijalama posve nalik onima koje će Klein projektirati za Molve.

Parapet sa strane tornja bio je tijekom pedesetih i šezdesetih godina čest motiv u sakralnoj arhitekturi pa se slična rješenja mogu pronaći na geografski vrlo udaljenim i politički te kulturno nepovezanim lokalitetima, što upućuje na okolnost da je Klein koristio kao uzor neki od objavljenih projekata za ovakav tip crkve. Je li to bio spomenuti Holzov ili neki drugi projekt, ili je možda (bolje receno – vrlo vjerojatno) kombinirao više različitih projekata, ne može se zasad ustanoviti s potpunom sigurnošću.

Franjo Klein rođenjem je i obrazovanjem Bečanin pa je razumljivo da se pri analizi arhitekture molvarske crkve može pronaći dosta elemenata koji se oslanjaju na suvremenu arhitekturu ovoga grada. Ponajprije valja istaknuti da je arhitektonska raščlamba pročelja molvarske crkve i prije intervencija u kojima je djelomično uništena bila prilično jednostavna, a može se reći i donekle oskudna. Iako je u potpunosti proistekla iz oblikovnog jezika *Rundbogenstila*, upravo svojom oskudnošću jasno nam govori kako je na Kleina u prvom razdoblju njegove djelatnosti snažan utjecaj imao i tzv. kubični stil, karakterističan za Monarhiju četrdesetih godina 19. stoljeća, a koji se manifestirao u gradnji vrlo jednostavno raščlanjenih građevina, obično s pojednostavnjenom klasicističkom, a katkad, kao što je slučaj i u Molve, *Rundbogenstil* arhitektonskom raščlambom.⁶⁴

U rješenju pročelja transepta uočavaju se nadalje i neki elementi baroknoga klasicizma u načinu uokvirivanja bočnih portala s vrlo plitkim polustupovima, povezanih velikom, no neraščlanjenom entablaturom. Zbog nepostojanja izvornih projekata ne može se pouzdano ustanoviti je li Klein doista htio oblikovati portale na ovaj način ili su oni završeni u pojednostavnjenom obliku. Današnje stanje portala u transeptu dodatno je pojednostavnjeno pri jednoj od obnova crkve nakon Drugoga svjetskog rata, pa se rješenje čini nespretnijim i nedorečenijim nego što je izvorno bio slučaj.

Oslanjanje na živucu barokno-klasicističku tradiciju primjećuje se i u načinu svodenja – unutrašnjost crkve pokrivena je masivnim ku-

61 MARUŠEVSKI, 1994: 511; MARUŠEVSKI, 1993: 117

62 BÖRSCH-SUPAN, 1977: 130

63 BÖRSCH-SUPAN, 1977: 131, sl. 396. U knjizi, na zalost, nije reproducirano i bočno pročelje ove crkve.

64 O kubičnom stilu: WAGNER-RIEGER, 1970: 79, 88

65 MARUŠEVSKI, 1993: 117; MARUŠEVSKI, 1994: 511

66 ZADOR, 1981: bez paginacije, tekst uz slike 124-125

67 Njihovi su projekti za završavanje molvarske crkve sačuvani u Državnom arhivu u Bjelovaru: DAB, Fond br. 2.291, Zbirka planova i nacrti, Molve.

polastim svodovima s istaknutim susvodnicama. Tradicionalno je riješen i kor oslonjen na klasicizirajuće stupove povezane polukružnim lukovima. U unutrašnjosti susrećemo, međutim, i neke romantičarske elemente – primjerice specifične kapitele koji snažno asociraju na fijale s kruničima na uglovima kuće za pobočnika u Bjelovaru.

Osim građevina kubičnog stila, pri projektiranju molvarske crkve na Kleina su snažan utjecaj imale i nove romantičarske crkve koje su se počele graditi u Beču. U trenutku kada je Klein odlazio iz prijestolnice Monarhije, u tome je gradu već bila podignuta jedna veća *Rundbogenstil* crkva – evangelička u bečkoj četvrti Gumpendorf (1846.-1849.), i to po projektima arhitekata Ludwiga Förstera i mladoga Theophila Hansena. Budući da je bio, kako je već napomenuto, evangelik, Klein je zasigurno vidio ovu crkvu, koja se u to doba u Beču smatrala građevinom što je otišla najdalje u raskidu s dotadašnjom tradicijom u graditeljstvu. Uz evangeličku počelo je 1848./49. podizanje još jedne velike *Rundbogenstil* sakralne gradnje u prijestolnici Monarhije – atlerchenfeldske crkve. Iako se radilo o katoličkoj crkvi, Klein je zasigurno znao za njezinu gradnju, budući da se oko izgradnje crkve razvila polemika koja je zadirala u najvažnije probleme onodobne bečke arhitekture. Atlerchenfeldska crkva svojom će veličinom i opremom daleko nadmašiti sve sakralne građevine podignute u Beču u prvoj polovici 19. stoljeća i označiti početak preporoda sakralne umjetnosti. Ova je crkva odavno uočena kao važan uzor Kleinu za Molve.⁶⁵ Osobito se uočava sličnost u načinu oblikovanja vrha tornja sa slijepim arkadama ispod vijenca, vitkim fijalama na uglovima tornja i visokom središnjom poligonalnom kapom. Oblikovni jezik bečke crkve, međutim, neusporedivo je raskošniji, a sadržava i prilično drukčije dekorativne motive.

Na kraju valja naglasiti kako je realizirano stanje molvarske crkve daleko jednostavnije od prvotnog projekta. Župna spomenica svjedoči naime kako je Klein, prema Čivićevim željama, projektirao najprije crkvu s četiri tornja i velikom kupolom na križistu glavnog broda i transepta, te s daleko bogatijom skulpturalnom dekoracijom. Budući da ovaj projekt nije sačuvan, može se samo nagađati

kako je izgledao, no brojnim bi tornjevima zasigurno dosta podsjećala na drugi ključan primjer *Rundbogenstila* u Monarhiji – crkvu u mjestu Fót kod Budimpešte, podignutu sredstvima grofova Károly po projektima tada najuglednijega mađarskog arhitekta Miklósa Ybla 1845.-1866. godine.⁶⁶ Je li izvedbeni projekt u cijelosti Kleinovo djelo ili ne, teško je reći. Budući da je 1859. godine napustio Varaždinsko-đurđevačku pukovnicu, molvarsku crkvu nije uspio do kraja završiti samostalno. Nepoznato je da li su njegovi nasljednici na položaju *Maurermeistera* u Bjelovaru – Josef Holzheim i Franz Stanzer – učinili stanovite promjene ili su se strogo držali Kleinovih projekata.⁶⁷

KLEINOV ODLAZAK IZ VARAŽDINSKO-ĐURĐEVAČKE PUKOVNIJE

KLEIN'S WITHDRAWAL FROM THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT

Nakon osam godina rada Franjo Klein napustit će 1859. godine Bjelovar i Varaždinsko-đurđevačku pukovnicu. Premjestaj u središnje organe krajiške uprave u Zagrebu započeo je još 1858.⁶⁸ Teško je reći da li ga je inicirao sam Klein ili su ga, upravo zbog kvalitete koju je pokazao pri gradnji crkve u Molvama i drugih građevina u pukovnici, odlučili unaprijediti na važnije mjesto unutar uprave Vojne krajine.

Premjestaj će uslijediti tek sljedeće godine. Prvog svibnja 1859. prestat će Kleinovo zaposlenje u Bjelovaru.⁶⁹ Zanimljivo je da se njegovo preseljenje poklopilo s odlaskom Ignaza Čivića s čela Varaždinsko-đurđevačke pukovnije. Nakon što je imenovan generalmajorom i brigadirom, Čivić se, naime, 1859. preselio u Karlovac,⁷⁰ što je možda potaklo Kleina da i sam napusti ovu pukovnicu. Moguće je, dakako, da je za njegovo preseljenje u Zagreb lobirao sam Čivić, koji je sada kao general imao mnogo više utjecaja na središnje organe vlasti u Vojnoj krajini.

Neposredno nakon Kleinova odlaska u pukovnici je kao zidarski palir zaposlen graditelj Josef Holzheim.⁷¹ Pukovnica će ubrzo uredbom Generalkomande u Zagrebu dobiti još jednoga zidarskog palira, Franza Stanzera, koji je premješten iz Druge banske regimente.⁷² Njih će dvojica, kako je spomenuto, završiti gradnju crkve u Molvama, a vjerojatno i ostale Kleinove gradnje u Bjelovaru i po pukovnici.

Odlaskom iz Varaždinsko-đurđevačke pukovnije i Bjelovara te zapošljavanjem u središnjim organima uprave Vojne krajine, Klein je svojim projektima počeo snažno utjecati na širenje romantizma u arhitekturi ostatka Hrvatske pod vojnom upravom, pa i u Zagrebu u koji se preselio. Njegovim će stvaralaštvom i dalje, sve do kraja šezdesetih godina 19. stoljeća, dominirati *Rundbogenstil* iako će projektirati i manje neogotičke gradnje poput katoličke crkve u Vocarici.

SL. 17. F. KLEIN: VRH ZVONIKA MOLVARSKE CRKVE
FIG. 17 F. KLEIN: TOP OF THE MOLVE CHURCH BELFRY

SL. 18. JOHANN GEORG MÜLLER:
VRH ZVONIKA ALTLERCHENFELDSKE CRKVE U BEČU
FIG. 18 JOHANN GEORG MÜLLER:
TOP OF THE ALTLERCHENFELD CHURCH BELFRY, VIENNA

68 HDA, Fond br. 434, CUVK, Knjiga br. 117., Kazalo 7. odsjeka, za 1858. A-K, natuknica Klein

69 HDA, Fond br. 444, VDGP, Kutija br. 147, Monathacte studeni 1858. – listopad 1860., Monat Tabelle für den Monat Mai 1859.

70 *** 1865.c: 1

71 HDA, Fond br. 444., VDGP, Kut. br. Kutija br. 147, Monathacte studeni 1858. – listopad 1860., Monat Tabelle für den Monat Juli 1859.

72 HDA, Fond br. 444., VDGP, Kut. br. Kutija br. 147, Monathacte studeni 1858. – listopad 1860., Monat Tabelle für den Monat Oktober 1859.

LITERATURA

BIBLIOGRAPHY

1. BEDENKO, V. (2000.a), *Franjo Klein i razvoj historicističke arhitekture u Zagrebu*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, 1: 87-99, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
2. BEDENKO, V. (2000.b), *Kuca Bamgärtner*, u: *Historicizam u Hrvatskoj*, 2: 494-495, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb
3. BÖRSCH-SUPPAN, E. (1977.), *Berliner Baukunst nach Schinkel: 1840-1870*, Studien zur Kunst des 19. Jahrhunderts 25, München
4. DAMJANOVIĆ, D. (2009.), *Prilog poznavanju povijesti gradnje župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Molvama*, u: Zbornik sa znanstvenog skupa Molve – ljudi, selo i okoliš u dugom trajanju (1658.-2008.), Molve (u tisku)
5. DOBRONIĆ, L. (1962.), *Franjo Klein*, u: *Zaboravljeni zagrebački graditelji*, Mala serija Muzeja grada Zagreba, 4: 41-100, Zagreb
6. DOBRONIĆ, L. (1983.), *Graditelji i izgradnja Zagreba u doba historijskih stilova*, Društvo povjesničara umjetnosti, Zagreb
7. DOBRONIĆ, L. (1990.), *Crkve podignute u čast Blaženoj Djevici Mariji u zagrebačkoj nadbiskupiji u XIX. stoljeću*, u: *Štovanje Bogorodice u Hrvata u XIX. i XX. stoljeću*, 159-165, Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut, Zagreb
8. HARABAISA, S. (1855.), *Iz Gjurgjevca*, 3. rujna (Dopis), „Katolički list”, 37: 295, Zagreb
9. HEDERER, O. (1976.), *Friedrich von Gärtner 1792.-1847. Leben—Werk—Schüler*, Studien zur Kunst des neunzehnten Jahrhunderts 30, München
10. HORVAT, A. (1962.), *Historijski stilovi. Hrvatska*, u: *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 2: 541-543, Zagreb
11. JALSIĆ ERNEČIĆ, D. (2000.), *Franjo Klein. Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije*, *Historicizam u Hrvatskoj*, II: 551, Zagreb
12. JALSIĆ, D. (1998.), *Povijesni zapisi i legenda o štovanju čudotvorne Majke Božje Molvarske. Kratka povijest crkve u Molvama*, u: *Župa i općina Molve. Izabrane teme u povodu 725. obljetnice prvog spominjanja imena Molve*, 132-155, Molve
13. JANKOVIĆ, M. (1937.), *Đurdevacka krajiška pukovnija*, „Časti i dobru zavičaja”, 302-309, Zagreb
14. L. (1862.), *Virje*, „Agramer Zeitung”, 278: 990, Zagreb
15. MAĐER, B. (1937.), *Časti i dobru zavičaja*, Zagreb
16. MARUŠEVSKI, O. (1993.), *Franjo Klein, graditelj sredine 19. stoljeća*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 17/2: 107-123, Zagreb
17. MARUŠEVSKI, O. (1994.), *Historizam u crkvenom graditeljstvu*, u: *Sveti trag. Devetsto godina umjetnosti Zagrebačke nadbiskupije 1094-1994*, 499-523, Muzej Mimara, Zagreb
18. NIKOLAJEVIĆ, LJ. (1987.), *Nacrti sakralnih objekata u Vojnoj krajini*, „Radovi Instituta za povijest umjetnosti”, 11: 209-230, Zagreb
19. PEROTTI, E. (2002.), *Das Schloss Miramar in Triest (1856-1870). Erzherzog Maximilian von Habsburg als Bauherr und Auftraggeber*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar
20. SISA, J. (1998.), *Hungarian Architecture from 1849 to 1900*, „The Architecture of Historic Hungary”, 173-209, The MIT Press, Cambridge (Massachusetts), London (England)
21. SLUKAN-ALTIC, MIRELA (2003.), *Povijesni atlas gradova, I. svezak, Bjelovar*, Državni arhiv Bjelovar, Hrvatski državni arhiv, Bjelovar, Zagreb
22. VALENTIĆ, M. (1981.), *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina 1790-1881*, u: *Vojna krajina u Hrvatskoj*, 42-77, Povijesni muzej Hrvatske, Zagreb
23. VUJASINOVIĆ, B. (2003/2004.), *Povijesni pregled građevne službe u Hrvatskoj od 1770. do 1918. godine*, „Građevni godišnjak”, 345-562, Zagreb
24. WAGNER-RIEGER, R. (1970.), *Wiens Architektur im 19. Jahrhundert*, Oesterreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, Wien
25. ZADOR, A. (1981.), *Revival Architecture in Hungary. Classicism and Romanticism*, Corvina Kiadó/Helikon Kiadó, Budapest
26. *** (1857.), „Allgemeine Bauzeitung”, Beč
27. *** (1858.), *Dopisi. Iz Bjelovara, 31. kolovoza*, „Katolički list”, 36: 289-290, Zagreb
28. *** (1860.), „Allgemeine Bauzeitung”, Beč
29. *** (1864.), „Allgemeine Bauzeitung”, Beč
30. *** (1865.a), *Necrolog*, „Agramer Zeitung”, 122: 2-3, Zagreb
31. *** (1865.b), *Necrolog*, „Agramer Zeitung”, 123: 2, Zagreb
32. *** (1865.c), *Necrolog*, „Agramer Zeitung”, 124: 1, Zagreb
33. *** (1865.d), *Necrolog*, „Agramer Zeitung”, 125: 2, Zagreb
34. *** (1889.a), *Franjo Klein st.*, „Obzor”, 195: 3, Zagreb
35. *** (1889.b), *Franjo Klein st.*, „Narodne novine” 194: 2, Zagreb
36. *** (1889.c), *Todesfälle*, „Agramer Zeitung”, 195: 2, Zagreb

IZVORI

SOURCES

ARHIVSKI IZVORI

ARCHIVE SOURCES

1. Arhiv župe Molve (AŽM)
2. Hrvatski državni arhiv (dalje HDA), Fond br. 444, Varazdinsko-đurdevacka graničarska pukovnija (VDGP)
3. HDA, Fond br. 1190, Varazdinska pješacka pukovnija br. 16 (VPP)
4. HDA, Fond br. 434, Civilna uprava Vojne Krajine (CUVK)
5. Državni arhiv u Bjelovaru (DAB), Fond br. 2291, Zbirka planova i nacrti, Molve
6. Oesterreichisches Staatsarchiv (OeSta), Kriegsarchiv, Kriegsministerium (Austrijski državni arhiv, Ratni arhiv, Ministarstvo rata)
7. Hrvatski povijesni muzej, Povijesna zbirka, Zagreb

IZVORI ILUSTRACIJA

ILLUSTRATION SOURCES

SL. 1., 15.-17.	Foto: D. Damjanović, 21.8.2008.
SL. 2.-4., 8.-10.	Foto: D. Damjanović, 19.11.2008.
SL. 5.	*** 1857: 130
SL. 6.	*** 1864: 631
SL. 7.	*** 1860: 338
SL. 11.	DAB
SL. 12.	HEDERER, 1976: 94
SL. 13.	AŽM, Zbirka fotografija
SL. 14.	BÖRSCH-SUPPAN, 1977: il. 396
SL. 18.	Foto: D. Damjanović, 2.5.2005.

SAŽETAK

SUMMARY

FRANJO KLEIN'S ARCHITECTURAL ACTIVITIES
WITHIN THE VARAŽDIN AND ĐURĐEVAC REGIMENT (1851-1859)

Franjo (Franz) Klein (1828-89) is one of the most important architects in the period of early and mature historicism in Croatia. He was born into an evangelical family in Vienna where he received training in building and stone carving trades and completed two years of architecture studies at the Academy of Fine Arts. After several years of employment with the architect August Siccard von Siccardenburg and at the Civil Engineering Office run by the aristocratic family of the Lichensteins, Klein moved to Croatia in 1851.

The best researched part of Klein's oeuvre has so far been his architecture in the Croatian capital, Zagreb. This is primarily due to the well preserved city archives which provided researchers access and detailed insight into the developments of Zagreb's architecture of the period. Klein made in Zagreb 38 significant architectural accomplishments among which specially prominent are the Orthodox church (1865-66, for the most part changed by Bollé's interventions in 1899 and 1913-14), synagogue (1866-67, destroyed in 1941), Villa Pongratz in Mikulčić (1868) and the building of Croatian Music Institute in Gundulićeva Street (1875, in collaboration with Janko Nikola Grahor).

However, his first works in Zagreb were not executed earlier than 1862 which means that the year does not mark the beginning of Klein's activities in Croatia. Professional literature has already ascertained that Klein worked before the mentioned year as a bricklayer foreman and architectural draughtsman at certain institutions of the Croatian Military Border and that he designed the parish church in Molve, a Catholic chapel in Vocarica near Novska, Orthodox church in Vlahović in Banija, as well as the dome of the Orthodox church belfry in Petrinja. This period of his career has been almost completely unknown and partly misinterpreted.

Research conducted in Vienna and Zagreb archives has shown that during the first eight years of work in Croatia (1851-59) Klein was not employed at the Building Directorate of the Croatian Military Border in Zagreb, as previously assumed, but at the Building Department of the Varaždin and Đurđevac regiment whose office was at the time in the small

town of Bjelovar in Central Croatia. Owing to the ambitions of the regimental colonel Vatroslav (Ignjat, Ignaz) Čivić Rohrski (1852-1859), Klein was given an opportunity to design several interesting public buildings and one church. Influenced by the developments in Vienna, where he stayed in the beginning of the 1850s while assisting the then war minister in passing new laws concerning the Military Border, Čivić decided to modernize his regiment in several areas, including architecture. He stopped building in the so called barracks style, which was his term for what is now generally known as the Baroque-Classical style, and which was predominant not only in the architecture of the Military Border but in the entire southern part of the Monarchy during the first half and in the mid-19th century. Instead, he decided to draw on Romanticism for a new building style.

Although there is not a single preserved design that Klein made during his work in the Varaždin and Đurđevac regiment, the architectural analysis of certain buildings constructed in the 1850s in Bjelovar, the regimental seat, shows numerous elements which later became typical of Klein's works, and, thus, provides good arguments for the assumption that he designed them. The buildings in question are the houses of Sergeant Major and Adjutant on the main town square, and the prison building of the Varaždin and Đurđevac regiment located at the time on the outskirts of the town. All three buildings share similar stylistic features. Their design is a variant of the *Rundbogenstil* that drew upon certain elements of the Romanesque and Gothic styles and medieval Italian fortification architecture which was, due to the influence exerted by the Vienna Arsenal, widely used in the fifties in the construction of military and other public buildings throughout the Habsburg Monarchy.

The only building for which the archival sources confirm it was built by Klein in the time of his employment in the Varaždin and Đurđevac regiment is the parish church of the Assumption in Molve (1855-62). The building represents one of the most significant examples of sacral architecture of Romanticism in the architectural history of 19th cen-

ture Croatia. It is at the same time one of the earliest examples of the new, typically historicist approach to architecture in the country, since its construction began in 1855, at the time when the predominant style in sacral architecture was Classicism, with a varying degree of Baroque elements. In the architectural history of the Croatian Military Border in the period from Joseph II's ascent to power (1780) to its dissolution (1871/1881), there was not a single similarly big church built (it can hold between 2300 and 2600 people) in villages or the majority of towns in the Military Border. It was owing to Ignjat Čivić's ambitions that the church came to be built on such a large scale and with such grandeur of the design.

The church in Molve is a single-aisled Latin cross plan church with a rectangular apse and belfry. The rectangular apse, employed here instead of the usual semicircular, as well as the pronounced transept which is equal in width with the nave make it a rare example in the contemporary architecture in Croatia, and the entire southern part of the Monarchy. The closest analogy can be made with the plan of St Ludwig's Church in Ludwigstrasse in Munich, designed by Friedrich Gärtner (1829-1844). In its plan and other numerous details the style of the Molve church draws upon the German *Rundbogenstil*. The design of the main facade, especially the parapet, shows an obvious influence of Berlin architecture. Interestingly, the facade unusually resembles the design for an unknown church by the Berlin based architect Ferdinand Wilhelm Holz (from c. 1850). Klein possibly saw this or some other similar design in contemporary journals or handbooks of architecture.

Certain elements of the Molve church, such as the top of the belfry, were copied from the the Altlerchenfeld church in Vienna. Simple decoration, as well as the designs of the transept facades reveal Klein's reliance on the Baroque – Classicist and the, so called, cubist style in 1840s Viennese architecture. The church interior has been topped by massive domical vaults in keeping with the building tradition present in the Croatian Military Border and the entire southern part of the Habsburg Monarchy.

DRAGAN DAMJANOVIĆ

BIOGRAFIJA

BIOGRAPHY

Dr.sc. **DRAGAN DAMJANOVIĆ** rođen je 1978. godine u Osijeku. Završio je studij povijesti i povijesti umjetnosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirao je 2005. s temom „Arhitekt Fran Funtak“, a doktorirao 2007. s temom „Đakovačka katedrala“. Znanstveni je novak i viši asistent na Odsjeku za povijest umjetnosti istoga fakulteta na projektu kod prof. dr.sc. Zvonka Makovića. Glavni mu je interes vezan za povijest hrvatske arhitekture 19. i 20. stoljeća.

DRAGAN DAMJANOVIĆ, Ph.D. He graduated in history and art history from the Faculty of Philosophy in Zagreb. He got his master's degree in 2005 with his thesis "Architect Fran Funtak" and his Ph.D. in 2007 with his dissertation "Cathedral in Đakovo". He is currently a junior researcher and a senior assistant in a project run by prof. Zvonko Maković, Ph.D. at the Department of Art History in the same institution. His research interest focuses on the history of Croatian architecture of the 19th and 20th centuries.